

Његошеви родитељи и браћа

У нашој научној литератури има тако мало података о Његошевим родитељима, да ни скоро сви наједно скупљени не могу задовољити и најмање радозналост читаоца. Чак ни у свим познатим монографијама о Његошу (Медаковића, Лаврова, Ровинског и Томановића) о њима се не налази ништа сем пар узгредних реченица, од којих је једна, како ћемо касније видјети, и погрешна. Да бих бар унеколико попунио ту празнину, ја сам повремено прикупљао и најситније помене о Његошевим родитељима, како из прегледане литературе тако и из архивских докумената, па мислим да неће бити сувишно све то објавити, јер ништа није сувишно што може користити бољем познавању највећег и најјачег југословенског књижевног ствараоца.

Из наше научне литературе не може се поуздано закључити ни то, колико је браће имао Његош, а не може се сигурно казати, ни како су се она звала! Имам такође нешто података из литературе и архивских докумената и о томе питању, па ћу и њих саопштити у овом чланку.

Но прије преласка на излагање прикупљених података о Његошевим родитељима и браћи, казаћу нешто о кући у којој се Његош родио, јер у својим биљешкама имам и о њој неколика исписа. Први познати ми податак јесте из 1841 године. Почетком јула те године био је на Цетињу руски научник Измаил Ивановић Срезњевски. Он је ово своје путовање описао, али ја нијесам могао доћи до његовог дјела, већ само до једног кратког извода тога дјела у српском преводу. Из тога се извода види, да је Срезњевски пошао са Цетиња за Котор у друштву са Његошем, те су приликом преласка преко Његуша свратили до Његошевих родитеља, то јест у кућу у којој се Његош родио. Са Срезњевским је био и руски научник Прајс, а у његовој пратњи био је и аустриски капетан Орешковић. Са Његошем су били брат му (Перо Томов), два-три сенатора, један сердар и Њего-

шеви перјаници и послуга. Све ове госте Његош је свратио у своју кућу и ту су сви доручковали. Срезњевски је казао нешто и о Његошевој кући, али у поменутом изводу стоји само, да је владичина кућа »устројена по мужички«, но ипак се додаје и то, да је »већа и чистија«. У наставку извода пише: »Поседали су у соби и почастили се. „*Sans cérémonie!*“, рече им владика, па их постави до себе. . . Свршивши доручак пођоше даље«. ¹⁾ Сигурно би се из оригиналног описа Срезњевскога могло казати нешто више о Његошевој кући, али се и из овога може закључити, да Његош овакво друштво не би свраћао на одмор и на доручак у своју кућу, када би она била онаква, како су је у своје вријеме »реставрирали« разни »стручњаци« бивше Зетске Бановине, а каква је она, мислим, и данас. У новембру 1843 године посјетили су Цетиње и Црну Гору један Енглеz и једна Енглескиња, који су били и на Његушима. Они су објавили опис те посјете, па помињу и Његошеву кућу на Његушима. Из једног српског превода тога описа излази, да је тада Његошева кућа била »дуга учерица сазидана од неравно наслaганог камена, без прозора и без горњег боја«. ²⁾ Ја мислим, да су ови путници из 1843 године морали бити погрешно обавијештени о Његошевој кући, јер се из описа Срезњевскога и свога њиховог описа тешко може закључити, да је у њима ријеч о једној истој кући. То ме увјерава и један податак Матије Бана. Он је, наиме, био из Београда послат државним послом до Његоша 1849 године. Када се спремао да крене са Цетиња за Котор Његош га је одвраћао од пута, јер је било рђаво вријеме и изгледало је да ће бити олује. Но како је Бан морао да путује, Његош му је дао свој кишни огртач и два перјаника за пратњу, »а препоручи — каже Бан —, да, ако би ме олуја на путу затекла, преноћим свакако код његовога оца у Његушима«. ³⁾ Овај податак свједочи, да је Његошева кућа на Његушима ипак била пристојно намјештена, јер иначе Његош не би нудио Бана, да у њу сврати и преноћи. Имам и један опис Његошеве куће из 1858 године. Те године је књижевник Емил Чакра био на Његушима код Његошевог оца. И Чакра пише да је Његошева кућа без прозора, али он изрично каже, да је зидана »од тесана

¹⁾ Прсветни гласник, службени лист Министарства просвете и црквених послова краљевине Србије, свеска за август 1913, стр. 736 (за калетана Орешковића погрешно стоји »Оремсвић«).

²⁾ Српски књижевни гласник књ. XXIX, број 7 од 1 октобра 1912. стр. 516.

³⁾ Записи књ. XX, стр. 344.

камена», док смо видјели, да енглески путници из 1843 године кажу, да је »сазидана од неравно наслаганог камена«, па је чак зову »уцерица«, а овај назив, ако је вјерно преведен, значи да је кућа била скоро склона паду, или да је била обична страћара. Емил Чакра Његошеву кућу описује сигурно још скромнију но што је она била, само да би имао јачи утисак његов закључак: »Дакле, из ове колибе је проишао бујни песник Петар Петровић Његуш, из ове ништавости уздигао се његов дух високопарно у светила небеска...« Не ја мислим да тај Чакрин опис Његошеве куће не треба пропустити, јер је до њега врло тешко доћи, па ево како он гласи: »С њиме (тј. Његошевим оцем) одох његовој каменој шпиљи; станиште му је саграђено од тесана камена, ниско и мрачно, јер светлост је само кроз врата допирала, но пред овом је дашчарна настрешница, под којом на среди низак је столац око којег без многог околишења старина, ја и још неколицина од његове родбине почучасмо, те живо по читаво печеном овну ударисмо, најприје ракијом подкрепивши се... После овњетине ударисмо по сиру и скорупу, а из над свега залевасмо густим црничијем вином...«⁴⁾.

Моје је увјерење, да се и из једног описа куће Његошевога ујака, његушког капетана Лаза Пророковића, може закључити, да културни и поносни Његош није могао држати своју кућу на Његушима сасвим запуштenu и неуређену, као што би излазило из неких описа. То је могло бити најмање баш тога ради, што су сви странци који су му чинили посјете пролазили преко Његуша, те је било природно да се интересују Његошевом кућом и Његошевим родитељима, а природно и да сврате у Његошеву кућу, као што имамо података да су и радили. Кућу Лаза Пророковића описао је руски путник Александар Попов, који је у септембру 1842 године путовао са Његошем из Дубровника на Цетиње. У своме путопису Попов каже и ово: »У даљини могло се видјети неколико стабала и добро грађена колиба, ограђена живицом. То је кућа капетана Лазара, Владичина ујака... Тај кућа, распоредом слична нашим хановима, раздијељена је на двије половине; у једној су праве собе, у другој изба са великом пећи, а сприједа дуга галерија са тремом... Домаћин нас

⁴⁾ Zabavnik „Biser“, Zagreb 1863, str. 294. — Забавник »Бисер« никако нијесам могао пронаћи, па сам био принуђен да замолим за препис одломака Чакриног чланка библиотекарку Свеучилишне књијнице у Загребу професоричку д-р Д. Чучковић. Она ми је љубавно преписала скоро цео чланак, те јој за ову ријетку услугу и на овом мјесту најтоплије захваљујем.

је радосно угостио кафом и доручком, који се састојао из куване кастрадине и воћа.«⁵⁾

Мислим да се ова неслагања у описима куће Тома Маркова, то јест куће у којој је Његош рођен, могу протумачити једном чињеницом, коју сам нашао у оригиналном тестаменту Његошевог оца. Тестаменат је од 29 августа 1854 године и о њему ћу касније детаљно говорити, а овом приликом из њега наводим само овај пасус:

»Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и моје синова Пера и Јока остављам (sic!) Церкви Свет. Борђију... А доњу кућу остављам Церкви Свете Госпође такође за душу моју и моје синова...«

Томо Марков је, дакле, имао двије куће, једну до друге, и мислим да се разни описи Његошеве куће не односе на једну исту зграду, те би се једино тако могла протумачити неслагања Његошевих савременика, од којих неки кажу да је она зидана »од тесана камена«, док други пишу да је она »од неравно наслаганог камена«.

Од Крста М. Петровића добио сам обавјештење, да су данас обадвије негдашње куће Тома Маркова (и горња и доња из тестаментa) од тесаног камена. Но ја вјерујем да тако није било и у вријеме Његошево, већ је касније могла бити извршена оправка старе (»доње«) куће Тома Маркова. Када је то било нијесам могао утврдити, али из једнога рачуна, који се чува у Државном архиву на Цетињу, види се, да је приликом припрема за прославу четиристогодишњице Црнојевића штампарије (1893 године) вршена и оправка куће у којој се Његош родио.

*

О Његошевим родитељима нашао сам у прегледаној литератури мало података. Као што је познато, Његошев отац био је Томо Марков Петровић, а мајка Ивана Пророковић, сестра његушког капетана Лаза Пророковића. И отац и мајка му доживјели су дубоку старост. Један писац каже, да су Његоша 1851 године оплакали »стогодишњи отац« и »дведесетогодишња« мајка⁶⁾. Руски инжињер Коваљевски описује посјету Његошевом оцу 1853 године и каже, да је тада имао »око сто година«, ⁷⁾ док Милорад Медаковић пише, да је Тому Маркову приликом преноса Његошевих кости на

⁵⁾ Стварање (Цетиње), свеска 11—12 за 1947 г., стр. 654.

⁶⁾ Босанска вила, свеска за август 1910, стр. 250.

⁷⁾ Записи ХП, 343.

Ловћен (1855 г.) било »сто година«. ⁸⁾ Но из једне Његошеве пјесме може се утврдити, да је Томо Марков рођен 1762 или 1763 године, те приликом Његошеве смрти није имао ни деведесет година. То је пјесма »Плач или жалосни спомен на смрт мојега десетољетног синовца Павла Петровића Његоша«. Син Његошевог брата Пера Томова, Павле, умро је у Русији 20 маја 1842 године. ⁹⁾ Ма да је поменута Његошева пјесма објављена 1844 године, свакако ју је Његош спјевао 1842 године. У тој пјесми Његош има и овај стих: »Бед ти стоји тужан осамдесетљетник«, те је сигурно Његошев отац рођен 1762, или најкасније 1763 године. То се потврђује и из једног описа Његошевог повратка из Беча на Цетиње крајем марта 1847 године, у коме за Његошевог оца стоји: »весма пријатна 84-годишњег старца«. ¹⁰⁾

Томо Марков је живио сиромашно, као и остали Његуши. То се види и из једног архивског документа од 5 новембра 1824 године, којим которски поглавар моли митрополита Петра I за дјејство, да би Томо Марков што прије повратио дуг од 14 цекина, које дугује има 17 година некој Марији Станојевић, из Котора. ¹¹⁾

Ја мислим да је Томо Марков ријетко долазио до Његоша на Цетиње. То ме увјерава овај факат. Када је 1839 године долазио на Цетиње њемачки пјесник Штиглиц, водила га је од Котора до Његуша жена Драга Петровића, унука Његошевог стрица Стјепана Маркова. На Његушима је Драго тако обилато угостио Штиглица, да овај нема ријечи да му се захвали, па је од Његуша он пратио Штиглица за Цетиње. Но у само Цетиње није хтио Драго да уведе Штиглица, већ га је предао једном путнику са којим су се случајно срели. То је Штиглицу било неразумљиво и Драго му је објаснио: »Откако је Раде Томов постао владика... његови рођаци нерадо долазе њему лично на Цетиње«. ¹²⁾ Но, то ипак не значи, да за вријеме двадестогодишње Његошеве владе Томо Марков није уопште долазио на Цетиње. То не би било ни природно. Тако се, на примјер, зна, да је средином јуна

⁸⁾ Милорад Медаковић: П. П. Његовић последњи : владајући владика црногорски, Нови Сад 1882, 183.

⁹⁾ Цетињски архив (Његошев »Исходјашчи журнал«, писмо број 68 од 21 августа 1842).

¹⁰⁾ Србске Народне Новине за 1847 г. (стр. 135) и Записи XXI, 276 (подвучене ријечи су моје у цијелом чланку).

¹¹⁾ Цетињски архив.

¹²⁾ Српски књижевни гласник, број 7 од 1 децембра 1925 («Његошева споменица»), стр. 507.

1835 г. био на Цетињу, јер 12 јуна лише Његошев секретар Милаковић Вуку Карацићу једно кратко писмо са Цетиња, па га поздравља и од стране Тома Маркова. Томо је тада био болестан, јер Милаковић пише да га »хвата грозница«. ¹³⁾ Крајем маја 1837 г. опет је Томо Марков био на Цетињу. 31 маја те године пише цетињски архимандрит Лујановић једно писмо руском консулу Гагићу, па га поздравља »и од стране Т. Тома Маркова и Госпoде Сенатора«. ¹⁴⁾ 1841 године посјетио је Његоша на Цетињу руски научник Срезњевски. Он је том приликом нашао Тома Маркова на Цетињу, код свога сина. ¹⁵⁾

Идуће (1842) године Његош се вратио из Дубровника на Цетиње, а с њим је био и руски путник Александар Попов, који о њиховом проласку кроз Његуше пише: »Овдје се родио Владика; ту му је кућа у којој до сада живе његови родитељи. Бојећи се да ћемо задоцнити за Цетиње, ми смо прошли мимо Његуша. Само је Владика свратио да се види са својом породицом — обећавши да ће нас стићи на путу«. ¹⁶⁾ 1847 и 1848 године налазимо Тома Маркова такође на Његушима, јер је приликом повратка из Беча 1847 г. Његош преноћио код свога оца на Његушима, а код њега је свраћао и 1848 г. приликом одласка у Котор. ¹⁷⁾ Када се болестан враћао из Италије, 1850 године, Његош је из Котора »одјашао на Његуше код оца«. Томо Марков био је на Његушима и средином 1851 године. На Цетиње је дошао тек испред Његошеве смрти, 18 октобра увече. Када је видио свога једва живог сина рекао му је: »Добар вечер, Господару! Зла ми вечер«, а на то му је болесни Његош одговорио: »Добро дошао, Томо, и мило ми је да си дошао; нијеси ме никад на пут справљао, а сад оћеш«, на што је, наравно, заплакао и стари Томо Марков. ¹⁸⁾

Послије Његошеве смрти Томо Марков је, природно, још рјеђе долазио на Цетиње. Тако је 1852 г. био на Његушима, јер је до њега свратио књаз Данило са пратњом приликом повратка у Црну Гору. ¹⁹⁾ Код њега је био на Његушима идуће године и руски инжињер Коваљевски, искрени и стари Његошев пријатељ још од 1838 године. Описујући долазак

13) Вукова преписна књ. V, Београд 1910, стр. 44.

14) Цетињски архив

15) Просветни гласник за август 1913, стр. 736.

16) Стварање, св. 11—12 за 1947, стр. 655.

17) М. Медаковић: П. П. Његош..., стр. 137 и 159.

18) Вукова преписна књ. VII, стр. 93, 109 и 110—111.

19) Записи XXIII, 163.

у Црну Гору за вријеме Омерпашина напада, Коваљевски пише: »По обичају свратили смо код Тома Петровића Његоша, оца покојног владике. . . Имао је око сто година, држао се право и добро и љубазно нас је предусрио. Али старац бјеше невесео и сузе му често навираху на очи, кад би поменуо покојног владика — а помињао га је често, знајући како га ја искрено вољах. . . Његова жена такође је често уздисала; све наоколо бијаше жалосно, пусто, као да је неког недостојало. . .«²⁰) Почетком 1854 године умро је Његошев брат Перо. Он је сахрањен на Његушима, а Вук Поповић саопштава Вуку Караџићу његову смрт и сахрану, па наставља: »Кажу ми да стари Томо не чини друго, него у крај пријеклада сједи и све кука, а несретња Ивана разабира га! Неволњи родитељи! Иза њиховог великог добра шта дочекаше, да се нагледају великог јада!«²¹) Но, приликом преноса Његошевих посмртних остатака на Ловћен (1855 године) стари Томо Марков ипак »дојашти на коњу на Цетиње да и он испрати свога сина.«²²) Том приликом су Његошеви посмртни остаци пренесени у нови мртвачки сандук и једна Његошева рука била је још прилично очувана, коју стари родитељ »са сузама пољуби« — каже један очевидац.²³)

Отада до своје смрти Томо Марков сигурно није напуштао Његуше. Ту га видимо и у априлу 1857 године. То дознајемо из једног писма Вука Поповића Вуку Караџићу, у коме му пише о повратку књаза Данила из Париза у Црну Гору. Како су за вријеме књажевог одсуства били нереди у Црној Гори, то је књаз приликом доласка на Његуше наредио, да се његовим рођацима који су умијешани у нереди и завјеру полеме на кућама врата и прозори, те »да све зјапе као пуне пећине. Стари Томо отац владичин пао је на колена, молећи га да не намеће ову бруку на своју кућу, и залуду!« — пише Поповић.²⁴) Идуће (1858) године био је на Његушима Емил Чакра. Он је, као што смо видјели, био гост Тома Маркова, а оставио је и ове драгоцене податке о Његошевом оцу: »Беше то висока узраста, мало погрбљени плећа, седим власима украшени старина, на челу му је извајана дубока старост, руке и глас му лагано дрктаху, ноге као да га једва носише, милост сипајуће очи у очњаке усахле,

²⁰) Записи XIII, 343.

²¹) Вукова преписка VII, 213.

²²) М. Медаковић: П. П. Његош. . ., 183.

²³) Ibidem, 183.

²⁴) Вукова преписка VII, 315

брада му се горњем лицу упутила, ланитне рупе међ вилице се изгубиле, једном речју: његова негдашња снага беше годинама однешена. . . « Томо Марков је позвао путника Чакру у кућу да се одмори и нешто поједе, али »мени не беше — продужује Чакра — ни до јела ни пића, већ пуста жеља, да се могу нагледати ове сретне и несретне старине, сретне, да је тако одгајио сина, несретне, док му се пород давно у прах претворијо, он јадник јоште по земљици шета«. ²⁵⁾ То је задњи податак који имам о Његошевом оцу.

Нијесам могао поуздано утврдити годину смрти Тома Маркова. Ту сам и у једној недоумици. Емил Чакра, наиме, у своме путопису »На Његуши« има поднаслов: »Путничка црта од г. 1858«, док на гробу Тома Маркова на Његушима пише: »Ова рака Тома Маркова Петровића 1857 год.« — како ме љубазно писмено извијестио његушки свештеник Гојко Ивановић, на чему му и овом приликом захваљујем. Из тога би се натписа могло закључити, да је Томо Марков 1857 године начинио своју гробницу, а не да је те године умро, те морам оставити отворено питање тачнога датума смрти Његошевог оца.

Мени изгледа да Томо Марков није имао некога нарочито видног удјела у државној управи за вријеме Његошево, те вјерујем да је претјерано када се за њега каже да је »помагао« Његошу у управи и да је гувернадуре Радоњића протјерао Његош »уз помоћ свога оца и других пријатеља«. ²⁶⁾ Мени је познат свега један једини докуменат из кога би се могло закључити, да је Томо Марков имао неку улогу у земљи. То је једно без датума објављено Његошево писмо Бјелопавлићима, у коме их кори за неред и непослушност, па каже и ово: »А доћи ће тамо и Томо Марков с неколико Црногораца око малог Божића, ал га немојте убити, као што сте га прије кћеди да убијете, а имате га зашто и убити, јер ви је доиста много зла учинио, за то што ве овамо брани од свакога«. ²⁷⁾

Но, ипак се по томе може тврдити, да је Томо Марков био доста бистар и окретан човјек. Он је био и приличан зналац наших народних пјесама. За то постоје сигурни до-

²⁵⁾ Zabavnik „Biser“ за 1863, str. 293—294; уп. и Чулићеву *Годишњицу* XXIX, 190, нап. 2.

²⁶⁾ *Горски вијенац* са коментаром Божићара Ковачевића, (Београд 1940, стр. XV и XVIII.

²⁷⁾ Д-р Лазо Томановић: Петар други Петровић Његош као владалац, Цетиње 1896, 146.

кази. Тако, на примјер, видимо, да је Сима Милутиновић народну пјесму »Харачлија Црногорац«²⁸⁾ забиљежио од Тома Маркова Петровића Његоша.«²⁸⁾ Свакако је млади Његош могао од свога оца чути и запамтити прве народне пјесме, јер Сарајлија за неколике пјесме каже, да их је забиљежио од Рада Томова.²⁹⁾ Томо Марков је казивао и другима народне пјесме. То је чинио и Вуку Караџићу и Вуку Поповићу, што се види из њихове преписке. 11 септембра 1854 године пише Поповић из Котора Караџићу једно опширно писмо, у коме се налазе и ови редови: »Описаћу вам живот оног Ускок-Каримана, а послаћу вам брзо с неким пјесмама и новим ријечима. На Његуше нијесам могао поћи, али сам молио другог, да ми од ваше стране поздрави Тома Маркова, и да га замоли, да му каже, као што је казивао једном и вама за онога Ускок-Каримана.«³⁰⁾ Томо Марков је испунио Поповићеву молбу, јер 7 новембра исте године Поповић пита Караџића: »Хоћете ли да вам пошаљем живот Ускок-Каримана по пошти, са још неколико пјесама, или да чекамо док прикупим коју Србуљу?«³¹⁾ Караџић је касније објавио двије пјесме о Кариману под насловима: »Ускок Кариман«³²⁾ и »По смрти Ускок-Каримана«, а у предговору наглашава само то, да му их је »послао«³²⁾ поп Вук Поповић.³²⁾

О Његошевој мајци нијесам могао наћи никакав важнији податак. Сем раније наведених цитата о њој и Његошевом оцу, мени је познат само кратак њен опис од руског научника Срезњевског. Као што сам већ казао, Срезњевски је био 1841 године на Цетињу и на Његушима. На Цетињу је видио Његошевог оца, а на Његушима је био гост у Његошевој кући. Ту су га дочекале Његошева мајка и сестра. У својим бивљешкама о томе путу по Црној Гори, Срезњевски је о Његошевој мајци забиљежио само ово: »Мајка му је здрава, добра, проста жена, која гледа у сина као у сунце.«³³⁾ Она је свакако врло ријетко долазила на Цетиње, а можда и никако сем приликом Његошеве смрти 1851 године. Чак ни тада »жалостна његова матер није га затекла жива«, већ је сазнала да је умро тек када се примакла це-

²⁸⁾ Пѣванія црногорска и херцеговачна, собрана Чубромъ Чойко видемъ Черногорцемъ часть первая, Будимъ 1833, стр. 108.

²⁹⁾ Ibidem, часть I и II passim.

³⁰⁾ Вукова преписка VII, 247—248.

³¹⁾ Ibidem, 251.

³²⁾ Вук Караџић: Орлоке народне пјесме књ. IV, Београд 1932, стр. XXVIII и 81—88.

³³⁾ Просветни гласник... ва август 1913, стр. 736.

тињском Манастиру и чула јаук и кукање.³⁴⁾ Нијесам могао наћи никакав податак ни о приближној години њенога рођења, а такође ни о смрти. Могу поуздано казати само то, да је била жива 29 августа 1854 године, јер је тога дана сачинио тестамент Његошев отац, у коме каже: »Моју закониту супругу Ивану остављам до ње смрти да је властита Госпођа од свега мога движимога и недвижимога. . .« Мислио сам да ће бар на њеном гробу бити година смрти, али, по извјештају поменутог његушког свештеника Ивановића, »на гробу Иване Томове нема никаквог натписа«. Емил Чакра у своје путопису о бављењу на Његушима и код Његошевог оца 1858 године ниједне не помиње Његошеву мајку, како ме љубазно извјестила д-р Д. Чучковић, те је вјероватно, да она те године већ није била жива.

Потребно је истовремено исправити једну грешку д-ра Лаза Томановића о Његошевој мајци. Он у својој монографији о Његошу пише: »Томо, син Марка Петровића, ступио је у брак са Иваном, шћером Лаза Пророковића с истијех Његуша.«³⁵⁾ Његошева мајка Ивана била је, међутим, **сестра**, а не **кћер** његушког капетана Лаза (Лазара) Пророковића. То потврђују три позната ми Његошева савременика. Раније смо видјели, да руски путник Александар Попов за кућу Лаза Пророковића каже, да је »**капетана Лазара, Владичина ујака**«. Свештеник Вук Поповић пише из Котора Вуку Карадићу 2 децембра 1851 године о приликама у Црној Гори, па каже и ово: »Ономадне умрије и гласовити капетан Лазо Пророковић, **ујак покојног владике**, и ово је једна не мала штета и несрећа за Црну Гору. Он им је досад овдје и код браће и код суда био највећи бранитељ; **увјерите се да налик њега у разговору није остало паметнијег човјека у Црној Гори**. — И може се рећи баш да црче за покојником.«³⁶⁾ (Ја сам подвукао ових неколико ријечи у Поповићевом писму и мислим да на њих заслужује скренути пажњу, јер је Његеш могао и од свога ујака нешто наслиједити.) Милорад Медаковић такође каже, да је **Лазо Пророковић »рођени ујак владичин**«, а дао је и једну карактеристичну слику Лаза Пророковића.³⁷⁾ Одличан познавалац Његошеве епохе, руски научник Ровински, исто тако каже, да је Лазо

³⁴⁾ Вукова преписка VII, 111.

³⁵⁾ Л. Томановић: Петар II... стр. 2.

³⁶⁾ Вукова преписка VII, 119.

³⁷⁾ М. Медаковић: П. П. Његеш... 160 и 163.

Пророковић био Његошев ујак (дя дя владыки по матери).³⁸⁾ Не знам је ли овај руски термин за ујака могао навести Томановића на поменућу грешку, а да је код Томановића грешка нашао сам доказ и код самога Његоша. Он, наиме, 15 септембра 1851 године тешко болестан шаље једно писмо са Цетиња тршћанском трговцу Александру Бајовићу, које почиње овим ријечима: »Г-не Бајовићу, ако би се догодило да ја умрем, молим да то 1.500 лира стерлиније што су ми код Вас предате мојему Ујаку Лазу Пророковићу, тј. или ономе кога он пошаље и ко Вам ово моје писмо преда, али никоме другоме тако ви Ваше чести и имена србскога...«³⁹⁾

Гробови Његошевог оца и Његошеве мајке налазе се у храму Светога Ђорђа у Ераковићима (Његуши). Тај храм подигао је Његошев отац. Молио сам његушког свештеника Ивановића за обавјештење о томе храму и он ме је љубазно писмено извијестио, да се на томе храму налази овај натпис:

»Овај храм Св. Ђорђа огради Томо Марков Петровић за душу своју и својих родитеља. Ераковићи работаше, а он потроши цекина 600. 1856 год.«

Тражећи разне податке у негдашњем Личном архиву краља Николе, наишао сам и на тестамент Његошевог оца, Тома Маркова Петровића. Мислим да он до сада уопште није познат нашој науци, па тога ради објављујем цио његов текст. Он се данас чува у бившем Дворском архиву при Народном музеју на Цетињу, под »Бр. 15-1854«, а сачињен је 29 августа 1854 године. На полеђини тестаментa је написано: »Примјено на 2. Септ. 854.«, а при дну листа забиљежен је број »348«. Текст тестаментa писало је неко лице које није било из Црне Горе, што закључујем по његовом називу мјеста »Његуше«, а пошто је писан старим правописом то сам текст транскрибовао.

»Слава Господу Богу, Амин.

Његуше на 29. мјесеца Августа 1854-го года у кући Г. Тома Маркова Петровића.

Налазећи се вишечерчени Томо Марков у дубокој својој старости и слабоме здрављу, али чиста ума и бистре памети, и желећи да пријед своје смрти учини своје добровољно посљедне завјештаније и да расположи по његовој вољи своје ствари, призва мене нижеподписаног писца и два своје синовца Г-дна Мирка Станкова и Г. Машана Савова Петро-

³⁸⁾ П. Ровинский: Петръ II (Радо) Петровичъ; Њѣгошъ. С. Петербургъ 1889, стр. 228.

³⁹⁾ Цетињски архив.

вића за свједоке, и тако пред нама поче говорити и располагати како ниже:

Прво. Рече: »Препоручујем моју грјешну душу Господу Богу, свијем светитељима Божијм угодницима и Ангелу хранитељу, да ми буду помотњици при раздјељењу од тијела и ходата и на дан страшнога суда; иштући опроштење у свакога ако сам кога у мом дугом животу (чим отице или неотице увриједио, а ја опрашћам свакоме, ако је кад ко мене у чему увриједио.«

Друго. Рече: »Моју закониту супругу Ивану остављам до ње смрти да је властита Госпођа од свега мога движи-мога и недвижимога, ђегоћ се и штогоћ се налази, а по њезиној смрти, наређујем како ниже.

Треће. Рече: Остављам за моју душу црквама како слиједи: земљу у Пачков До, која је била Ника Лазарева Поповића, у залог за 48 талијера, остављам Цркви Светога Ђорђија у Ераковића за душу мојега покојнога сина Јока, а ако би је кад Поповић или ко други одкупио, да ове паре даде у поменуте Цркве.

Четврто. Рече: Остављам земљу у Браткове Долине, која је била Кустодина за 20 талијера — два му и по опрашћам, Цркви Св. Ђорђије за душу моје покојније родитеља.

Пето. Рече: Земљу у Вршањ и три комаћића у Његушко Поље, те је била Станка Савова Кустодије заложена за 45 талијера, и ове земље остављам у исту Цркву Св. Ђорђије, и ако би је хтјели Станкови синови одкупити нека даду Цркви 40 талијера, а кои други Кустодија ако би одкупио, нека подпуно да колико је врх ње Цркви; и ово остављам за душу моју и моје жене Иване.

Шесто. Рече: Земљу под Вељи Крај, те ми је заложено Маркиша Кустодија за тал. 20, и ову остављам истој Цркви Св. Ђорђије за душу моју и моје жене.

Седмо. Рече: Дужан ми је Спасоје Вучетин врх баштине на Обрадовину 4 тал., а без баштине 4, од којих му опрашћем два, а 6 нека даде Цркви Светом Ђорђију за душу моју и моје супруге Иване.

Осмо. Рече: Земљу Давине Савове, коју ми је заложила за 4 талијера, опрашћам јој ове паре и земљу враћем у вјечни вијек.

Девето. Рече: Дужан ми је Иво Вуков Поповић 7 талијера врх земље на Обрадовину, од којих му опрашћем два талијера, а пет нека даде Цркви Свет. Ђорђија за моју душу и моје жене.

Десето. Рече: Дужан ми је Тодор Станков Поповић 12 талијера врх земље на Обрадовине, од којих му два опрашћем, а десет нека даде Церкви Св. Ђорђије за душу моју и моје жене.

Једанајесто. Рече: Дужан ми је Драго Јашаров врх земље под Крачеву Главицу 20 талијер(а); ове паре остављам Церкви Св. Госпођи за душу моју и моје жене Иване.

Дванајесто. Рече: Оне 10 талијера што ми је дужан Јоко Вужалов Кустодија врх баштине на Троца, остављам и ове паре Церкви Св. Госпође за душу моју и моје жене.

Тринајесто. Рече: Дужан ми је син Пера Филипова 21 талијера, нешто врх земље а нешто онако; сад му опрашћам једанајест, а оне десет да даде Церкви Свете Госпође за душу моју и моје жене.

Четрнајесто. Рече: У Сава и Лаза Перићева су ми 10 талијера врх земље под кутњицу, и ове остављам у Цркве Свете Госпође за душу моју и моје жене.

Петнајесто. Рече: 15 талијера које ми је дужан Горо Перићин Кустодија врх земље у Зараде, два му опрашћем, а тринајест остављам за моју душу и моје жене Иване.

Шеснајесто. Рече: Дужан ми је Ђуро Божовић 7 талијера врх земље на подкутњице, два талијера даривам мојој куми, а 5 нека да цркви — остављам Церкви Св. Госпође за моју душу и моје жене.

Седамнајесто. Рече: Дужан ми је Мичина Кадија врх обора више куће 4 талијера, два да су му проста, а два нека да у Цркви Свет. Ђорђија за душу моју и моје жене.

Осамнајесто. Рече: Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и моје синова Пера и Јока остављам (sic!) Церкви Свет. Ђорђију ако би се какав свјештеник или калуђер нашао да спомиње душе мртвије од овога дома, а ако би је црква кад продавала да је нема никада никому другому продати ни офитати до мојој браћи Петровићима по стими. А доњу кућу остављам Церкви Свете Госпође, такође за душу моју и моје синова с истим условљем, као што сам рекао за горњу кућу.

Деветнајесто. Рече: Земљу у Шикуне која је у границу Дубску у Приморје остављам мојима синовцима Мирку и Машану, а они двојица да даду Церкви Свете Варваре у Сутвару 20 талијера, ће нам је укопница, а Свет. Јовану у Дуб 10 талијера за душу моју и моје старијех.

Двадесето. Рече: Послијед моје смрти и моје жене што гођ остаје све моје друго имјеније, покућство и све остало остављам да се подијели на они исти начин као што је расположио мој пок. син Перо, а то између мојих шћери и унукама и моје снахе Госпаве као осам брата.

Двадесет прво. Рече: Ко ми је што дужан и другије некије коната наће се све записано у једно моје либро по чистини и здравоме конту.

Двадесет друго. Рече: Што ми је дужан Станко Марков Ердун 12 талијера врх баштине Петровић Њиве и комадић под Груичино кућиште ове аспре опрашћам сирацима Станка Маркова и (да) даду њивој тетки Ивани 4 талијера.

Двадесет треће. Рече: Остављам на славу Бога, Свете Госпође и Светога Петра Цркви на Цетиње једну пашаду сребрну.

Неимајући шта више приврћи ни одврћи од овога овђен назначенога, и пошто му би од слова до слова прочаћено, незнајући писат учини својеручни крест пред нама троицом.

Крест Тома Маркова Петровића.»

Већ сам казао, да се из наше научне литературе не може поуздано утврдити чак ни то, колико је браће имао Његош, па ни како су се она звала! Тако, на примјер, негдашњи секретар књаза Николе Јован Вацлик уз своје дјело о династији Петровић објављује генеалошку таблицу династије Петровић, на којој су наведена само два сина Тома Маркова: Перо и Петар II (Раде)⁴⁰⁾. Д-р Алекса Ивић у својим Родословним таблицама има три сина Тома Маркова: Пера, Рада и Пиља. За Пера није означено када је умро, за Рада (Његоша) су наведени датуми рођења (код Ивића стоји: 1 јула 1813) и смрти и вријеме његове владе, а за Пиља пише да је погинуо 1 августа 1836 г.⁴¹⁾ Душан Буксан у својој Генеалшкој табlici има четири сина Тома Маркова: Јока, Рада, Пера и Пиља. За Рада (Петра II) наводи датуме рођења (и код њега је: 1 јула 1813) и смрти, за Пера да је умро 1854 године, испод имена Јоковога пише »† 1836. на Граовцу«, а испод имена Пиљовога »† 1-VIII-1836«. ⁴²⁾

⁴⁰⁾ И. Я. Вацликъ: Черногорскя Царствующя Династыи, Историко-генеалогическая справка, С. — Петербургъ 1859, приложена таблица иза стр. 22.

⁴¹⁾ Д-р Алекса Ивић: Родословне таблице српских династија и властеле, друго издање, Београд 1923, таблица Број 12.

⁴²⁾ Душан Вуксан: Споменница Петра II. Петровића-Његоша-Владике Рада 1813—1851—1925, Цетиње 1926, таблица приложена иза текста.

У једној докторској дисертацији о Његошу, издатој прије десетак година, такође је објављена генеалогска таблица куће Петровића, па и у њој пише, јер је сигурно рађена на основи Вуксанове, да је Томо Марков имао четири сина: Јока, Рада, Пера и Пиља.⁴³⁾ Чак и по излагању руског инжењера Ковалевског, који је први пут дошао у Црну Гору 1838 године, излази, да је Томо Марков имао четири сина. Видјећемо касније, да Ковалевски пише о сину Томовом Јоку, који је погинуо на Грахову 1836 године. Он такође пише о Његошу и у томе свом раду, писаном 1854 године, говорећи о својој посјети Његошевом оцу, каже и ово: »Сиромас Томо бијаше у прошлој години изгубио још једног сина, оца књаза Данила, и остаде му само Перо, председник сената«. ⁴⁴⁾

Томо Марков је, међутим, имао само три сина. То потврђују сви бољи познаваоци Његошеве епохе. Милорад Медаковић дошао је први пут на Цетиње 1844 године. Он у једном своме дјелу износи доста детаљне податке о члановима династије Петровић, па два пута на једној истој страни наводи, да је Томо Марков имао три сина: Пера, Рада (Петра II) и Јока⁴⁵⁾ Д-р Лазо Томановић у својој монографији о Његошу наводи такође само та три сина Тома Маркова,⁴⁶⁾ а исто тако и д-р Јован Ердељановић.⁴⁷⁾ У Библиотеци Народног музеја на Цетињу и до данас су сачуване двије генеалогске таблице династије Петровић, рађене прије првога свјетског рата. Из једног писма професора Живка Драговића од 19 јула 1912 године види се, да је једну од тих таблица он радио »назад неколико година« по жељи књаза Мирка, средњег сина краља Николе, и да се она (штампана) чувала у дворцу књаза Мирка.⁴⁸⁾ Друга таблица сигурно је рађена по првој, вјероватно јубиларне 1910 године, када је књаз Никола био проглашен за краља. И у првој и у другој табlici стоји, да је Томо Марков имао три сина: Рада, Јока и Пера. Да је Томо Марков имао само три сина потврђује нам и једна Његошева сестра. Кад јој је умро најстарији брат Перо она га је овако тужила: »Бијах сестра од три

⁴³⁾ Ljubomir Durkovicz — Jakszicz: Petar II Petrović ... Njegoš (1813 — 1851), Warszawa 1938, str. 212.

⁴⁴⁾ Записи XIII, 343.

⁴⁵⁾ Милорад Медаковић: Владика Данил, Београд 1896, стр. 22.

⁴⁶⁾ Л. Томановић: Петар II Петровић... стр. 2.

⁴⁷⁾ Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора (Српски етнографски зборник књ. XXXIX), Београд 1926, стр. 429.

⁴⁸⁾ Цетињски архив, фасцикула за 1912 г.

брата, аох! од три брата ка три краља, аох! а сад остах без ниједног, аох! куку сестри безбратници, аох!...»⁴⁹⁾ Ову је тужбалицу забиљежио присутни свештеник Вук Поповић и одмах сјутрадан о томе писао Вуку Караџићу, те је из ње јасно, да је Томо Марков имао само три сина, јер Томова кћер каже: »Бијах сестра од три брата... од три брата ка три краља...« Имам још један податак о овоме питању, и то најважнији. Он се налази у већ наведеном тестаменту Тома Маркова, у коме Његошев отац чини разна завјештања за душу својих родитеља, своју и своје жене Иване, па има и ово завјештање: »Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и моје синова Пера и Јока остављамо (sic) Цркви Свет. Ђорђију ако би се какав свјештеник (или) калуђер нашао да спомине душе мртвије од овога дома... А доњу кућу остављам Цркви Свете Госпође, такође за душу моју и моје синова с истим условима као што сам рекао за горњу кућу.« Мислим да је сасвим разумљиво, што Томо Марков не наводи и име свога сина Рада у своме тестаменту. Његов син Раде био је митрополит и Томо Марков намјерно није хтио да оставља своју кућу и за душу свога сина Рада, јер ће њега, као црногорског митрополита, помињати сви црногорски свештеници и калуђери.

Најстарији син Тома Маркова био је Перо а најмлађи Јоко. Његош је, дакле, био средњи син Томов. Умирала су обратно: први Јоко, па Његош, па Перо. О смрти Томовог најмлађег сина Јока морам детаљније говорити, јер је сигурно опис његове погибије код Вука Врчевића створио забуну у нашој науци, да се погрешно наводи број синова Тома Маркова. По Врчевићу, Његошев брат Перо остао је удовац »у месојеђе године 1836«, те је крајем јула исте године пошао на Грахово са око 200 сватова из Црне Горе и Брда за кћер попа Крста Булајића. Требињски мудир Асанбег Ресулбеговић и гатачки мудир Смаил-ага Ченпић чули су међутим, »да се силна црногорска војска сакупља у Грахово... и на сву прешу сакупе около 800 Турака и раје и похиташе у Грахово с војском.« Кад дознаду да су дошли Перови сватови, а не црногорска војска, Турци онда »у врх поља Граховскога спрам запада разалну чадорје и ту отпочину, чувајући се какве црногорске пријеваре«. »Шјутри дан у јутро, кад су сватови били на кретање, наопака се младост изопијају ракијом, а и Турци печну се приправљати да полазе« — наставља Врчевић, па затим прича да за Турцима

⁴⁹⁾ Вукова преписна VII, 212.

»потрчаше тринаестица од куће Петровића« и позваше Катугане и Граховљане да их напану. Њихову намјеру опазише Асан-бег и Смаил-ага, те повратише своју војску и опколише турски коњаници и пјешаци малобројне нападаче. Врчевић наводи, да је овај сукоб био 1 августа и да су у њему погинули 42 Црногорца и 16 Граховљана, »а међу првим двије љуцке виле, с којим сам ја ио и пио, а то Пиљо, брат владићин, и Стево Станков, брат књаза Данила.« Врчевићу су казали у Требињу, да је Његошевог брата посјекао »неки Латинин Балдо Машић из Попова, из села Бјелајевића столачког кадилука, и понио му оружје и орлође, а Стева Станкова Турчин Мемед Бабовић из села Засада, један пушкет далеко од Требињског града«. Врчевић је писао своје дјело о Његошу 1870 године у Требињу и каже, да се код Бабовића »и дан данашњи налази оружје и цеврдар« Стева Петровића. Врчевић каже, да је испитивао ко је посјекао »остале девет Петровића«, али није могао дознати. Отсјечене непријатељске главе Турци су донијели у Требиње »на осам товарећи(х) коња, и с њима окитише градски бедем, ће су и окапале«. Код Врчевића је забиљежено и то, да је Његош неколико дана послѣ битке покушао да дође до главе свога брата, било отимањем исте или плаћањем за њу 1.000 златних дуката, али није могао успјети.⁵⁰⁾

Врчевићево излагање треба добрим дијелом исправити. Колико је Врчевић несигуран види се и по овој његовој кон-традицији: он пише да су потрчали за Турцима »тринаестица од куће Петровића«, па је сазнао ко је посјекао двојицу од те тринаестице, али није могао сазнати ко је посјекао »остале девет Петровића«!? Поред тога није једно исто храбро погинути за слободу своје отаџбине, или погинути — пијан у сватовима! Из даљег излагања такође ћемо видјети, да до овога боја није дошло случајно, нити се те године женио Перо Томов с Грахова, нити је позната граховска битка 1836 године била 1 августа. Видјећемо, међутим, да су турске припреме за напад на Грахово биле Његошу познате и прије сукоба, као и то да је борба била 11 августа. Перо Томов је, пак, први пут био ожењен с Његуша, и то чак и прије 1829 године,⁵¹⁾ други пут се оженио 9 јануара 1844

⁵⁰⁾ Чланци и прилози о српској књижевности през половине XIX века. Нови Сад 1914, отр. 161—162.

⁵¹⁾ Вуксанова Генералска таблица и И. Ровинскиј: Петръ II (Раде) Петровичъ Њгошъ... С.—Петербургъ 1889, стр. 13.

године од Бурашковића,⁵²⁾ а тек ће му трећа жена бити од Булајића са Грахова.⁵³⁾

Најмлађи син Тома Маркова, Јоко (Врчевић **Пиљо**), погинуо је, међутим, на Грахову 11 августа 1836 године у огорченој борби са надмоћном турском војском. Његош је 6 августа извијестио руског посланика у Бечу о намјерама херцеговачког везира Али-паше Сточевића да нападне на Грахово, те су Црногорци ријешили да сви умру с браћом Граховљанима прије но допусте Али-паша да изврши ту своју намјеру. Али-паша је напад на Грахово извршио 11 августа и три дана послје борбе, тј. 14 августа. Његош је извијестио руског посланика у Бечу Татишчева и руског консула Гагића о току борбе. Његош им пише, да је Али-паша извршио напад са 12—15.000 војника, те му се, поред све храбрости, Граховљани са 200—300 Катуњана, који су им одмах прискочили у помоћ, нијесу могли успјешно одупријети. Граховљанима су прискочили у помоћ најближи Катуњани, а пред њима су били рођени Његошев брат Јоко и Стеван (Стево) Станков Петровић, брат касније прослављених великог војводе Мирка и књаза Данила. У борби су погинули и Јоко Томов и Стеван Станков, као и још неколико Петровића, а спасио се само шеснаестогодишњи Драго Јоков Петровић. Главна заслуга за овакав пораз малобројне црногорске војске припада одреду турске војске, коме је био на челу Смаил-ага Ченгић. Смаил-ага се том побједом тако поносио да је често то наглашавао стиховима народне пјесме:

»Силног пашу Бучаталију,	Ја испуних царску вољу,
Баш Махмута крвопију	На Грахову бојном пољу,
Осветио нитко није,	Убих десет Петровића.
Дого мене сератлије;	Соколова и племића.

Забилежено је чак и то, да је у своју сабљу дао урезати ове стихове из једне муслиманске народне пјесме:

»Свјетла сабља аге Ченгијића,	На Грахову пољу широкоме,
Сасијече седам Петровића	На срамоту књазу Брђанскеме!

По причању очевидца војводе Јакова Даковића, отсјечене граховске и црногорске главе биле су скупљене и пренесене пред Смаил-агин шатор, а било их је 40 црногорских и 12

⁵²⁾ Вукова прѣписка VII, 26.

⁵³⁾ Вуксанова Генеалогска таблица уз Његошеву Споменуцу.

граховских. Ту су биле и главе Његошевог брата Јока и Стевана Станкова Петровића.⁵⁴⁾

Његош свакако намјерно није хтио да у својим писмима подвлачи погибију свога рођеног брата, јер су Црногорци скоро свакодневно гинули у борбама с Турцима. Тога ради он у писму од 6 октобра исте године Али-паши Ризванбеговићу говори детаљно о поменутој граховској борби, али не помиње погибију Јокову, већ каже: »... и мене се међу тијема Црногорцима неколико момчади од моје куће нагнало и ту је двоје погинуло, нијесу имали но по петнајест годинах.«⁵⁵⁾ Ту Његош мисли, наравно, на рођеног брата Јока и на Стевана Станкова. Јоко је, према томе, био рођен 1821 или 1822 године, што потврђује и руски инжињер Коваљевски, који је први пут дошао у Црну Гору непуне двије године послје ове граховске битке. Он помиње на једном мјесту граховску битку и каже, да је у њој »погинуо рођени брат владичин, прекрасни четрнаестогодишњи младић.«⁵⁶⁾ Све отсјечене главе црногорске однесене су у Требиње и »окапале« су на градским бедемима, а Његошев покушај да дође бар до Јокове главе није успио — каже Вук Врчевић.⁵⁷⁾ Д-р Лазо Томановић такође каже, да су црногорске главе »требињски град окитиле«,⁵⁸⁾ и да су се и главе Јока и Стевана Петровића »осушиле на требињском граду.«⁵⁹⁾ Ове податке о мјесту на коме су биле истакнуте отсјечене црногорске главе навео сам тога ради, што сам у Архиву на Цетињу нашао један докуменат, у коме пише да су се отсјечене црногорске главе из битке 1836 године осушиле »на мостарској кули«. То је копија одговора књаза Данила на писмо далматинског гувернера Мамуле од 2 септембра (по новом) 1855 године. Одговор књаза Данила чува се уз Мамулино писмо, а датиран је 25 августа (по старом) 1855 године. У концепту

⁵⁴⁾ Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, књ. I, Београд 1940, стр. 218—222; *Starine* Југословенске академије књ. XX, 247—249; *Hrvatsko kolo* књ. IV, Zagreb 1908, стр. 169—170 (погрешно стоји Драго Јанковић, мјесто Јонсви). Мислио сам да је бар Јоков љеш донесен на Његуше, али ме писмено извјештаје његупки свештеник Иваниновић, да »Јоков љеш није доношен целује погибје на Граховцу«.

⁵⁵⁾ Д. Вуксан: Писма Петра Петровића... 227 (ја мислим, да ће у Његошевем писму прије бити »нијесу имали ни по петнајест годинах«, јер Коваљевски каже за Јока да је приликом погибје био »прекрасниј четрнадцати-љетниј малчик«).

⁵⁶⁾ Е. П. Коваљевски: *Черногорія и Слѣвянскія земли*, С.—Петербург. 1872, 212 и *Записи* XIV, 24.

⁵⁷⁾ Чпанци и прилози е српској књижевности... 162.

⁵⁸⁾ Л. Томановић: Петар II Петровић... 67.

⁵⁹⁾ *Ibidem*, 106.

је, свакако омашком књажевог секретара, за граховску битку означено да је била 1835 године, а у тексту пише и »тачи ће« мјесто »таћи ће«. За граховски пораз и ово писмо књаза Данила врло је карактеристично, јер и послје скоро двадесет година књаза Данила су јако бољеле граховске ране, па тога ради ево цио пасус из књажевог писма:

»За дужност своју сматрам најприје посвједочити, да су турске претензије на самој неистини основане и да Грахово и Жупа од давни(х) времена припадлеже Црној Гори. Око Грахова била је борба још 1806, а другом 1835 год., кад је на истом 11 изабраније ратобораца од моје породице погинуло и главе им се на мостарској кули шушиле, те је Грахово од тог времена и до данас вазда било право при-тјажаније црногорско. За Жупу био се бој 1807, 1809, 1812 и 1852 год. и у посљедњем боју са опасности живота борио се мој брат Мирко за толико времена. Ово је све и Вашему Превосходитељству врло добро познато; и зато Грахово и Жупа исто су ми као Цетиње и ко ми такне у ова мјеста, тачи ће у срце црногорско и за ова ћу се жртвовати као и за Цетиње.«⁶⁰⁾

Овом приликом ја нијесам могао ријешити питање, да ли су отсјечене црногорске главе биле истакнуте на требињском или на мостарском граду. Када се узме у обзир жеља владике Рада и свих Црногораца да дођу до црногорских глава, као и близина Требиња црногорској граници, онда бих се прије одлучио за Мостар но за Требиње. Томе у прилог би ишло и причање војводе Јакова Даковића. Он каже да је турска војска послје граховске битке са Смаил-агом и другим војсковођама пошла за Требиње и ту затекла Али-пашу Ризванбеговића. »Сјутра дан кренули смо из Требиња и дошли на конак у Љубиње. Други дан пошли смо из Љубиња у Столац, па из Столца у Мостар« — изрично каже војвода Јоков,⁶¹⁾ па је тешко вјеровати, да су Али-паша, Смаил-ага и друге турске војсковође трофеје из граховске битке оставили у Требињу и без њих дошли у Мостар.

Када се све то узме у обзир није тешко вјеровати, да Његош није могао мировати док освети граховске жртве. Зато је сасвим јасно, што је владика Раде пошао у сусрет »са свом црногорском господом« војводи Шују Караџићу, милићу Томићу, Секули и Новици Церовићу, Радојици Вилотијевићу и Мирку Алексићу, када су му донијели на Цетиње

⁶⁰⁾ Цетињски архив.

⁶¹⁾ Starine XX, 251.

Смаил-агину главу, сабљу и оружје и довели два његова коња. Примивши из Алексејевих руку Смаил-агину главу, Његош је задовољно узвикнуо: »Дође ли да ми се поклониш, јадан Смаиле!«⁶²⁾

Већ сам навео, да је по Вуку Врчевићу бој на Грахову био »на 1 августа 1836«. У даљем свом излагању о овоме боју Врчевић пише, да су у њему погинули Његошев брат »Пиљо« и брат каснијег књаза Данила Стево (»а међу првим двије љуцке виле, с којим сам ја ио и пио, а то Пиљо, брат владичин, и Стево Станков, брат књаза Данила«).⁶³⁾ Мислим, дакле, да је овај Врчевићев текст створио читаву забуну око Његошеве браће. Д-р Алекса Ивић је употребио и Врчевићево дјело о Његошу за израду своје генеалошке таблице куће Петровић и он свакако по Врчевићу каже, да је Томо Марков имао три сина: Пера, Рада и Пиља, а видјели смо и то, да је по Ивићу »Пиљо« погинуо 1 августа 1836 године. Тако д-р Ивић у својој таблици нема Томовог сина Јока, који је погинуо 11 августа 1836 године. Душан Вуксан је на брзини сам спремио цијелу Његошеву Споменицу приликом преноса Његошевих кости на Ловћен 1925 године. Он сам каже, да се за своју Генеалошку таблицу Петровића, коју је приложио уз Споменицу, служио и Ивићевом таблицом. Како је у Ивићевој таблици нашао Томовог сина »Пиља«, а знао је сигурно да је Томов син Јоко погинуо у боју на Грахову 1836 године, то, по моме мишљењу, није имао времена да ово питање пажљиво проучи, па је, видећи да код Ивића нема Његошевог брата Јока, овога додао уз Његошеву браћу у Ивићевим таблицама. Тако је изашло, да је Томо Марков имао четири, мјесто три сина. Вуксан је задржао и Ивићев датум »Пиљове« смрти, те излази, као да су два Његошева брата погинула у року од једанаест дана: »Пиљо« 1 августа, а Јоко 11 августа 1836 године. Млади наш научни радник Дурковић није могао, наравно, ово питање посебно проучавати за вријеме својих студија у Варшави и израде своје докторске дисертације о Његошу, те се и у његовој генеалошкој таблици налазе четири сина Тома Маркова.

Синови Тома Маркова Јоко и »Пиљо«, међутим, нијесу два лица, већ једно. По Врчевићу се то није могло видјети, а он је забуну повећао и ранијим датумом »Пиљове« погибије од познате граховске битке, као и својом причом о ње-

⁶²⁾ Hrvatsko kolo кпј. IV, стр. 179.

⁶³⁾ Чланци и прилози о српској књижевности... 162.

говој погибији »у сватовима«! Но то нам потврђују други познаваоци Његошеве епохе. Први по времену био би Милорад Медаковић. Раније сам навео, да је он први пут дошао у Црну Гору 1844 године, дакле свега осам година последије граховске битке из 1836 године. Поред већ поменутих Медаковићевих података о синовима Тома Маркова, код њега се налази и овај податак: »Јоко (Пимо) погибе на Грахову 1836«. ⁶⁴⁾ Двије године последије Медаковићевог доласка у Црну Гору, тј. 1846 године, забиљежио је Вук Караџић народну пјесму »Смрт Смаил-аге Ченгића«, а када је пјесму издао 1862 године, написао јој је подужи увод под насловом »Истинити догађај«. У томе уводу Караџић прича и о граховској борби 1836 године, коју веже за Смаил-агину погибију, па каже и ово: »Међу овом момчади био је рођени брат владичин Јоко, који се по надимку звао Пијо, и владичин синовац а потоњег кнеза Данила и садашњег главнога Црногорскога војводе Мирка рођени брат Стефан...« ⁶⁵⁾ Врчевићев »Пиљо«, Медаковићев »Пимо« и Караџићев »Пијо« јесу, дакле, само надимци Његошевог брата Јока, те је Томо Марков имао само три сина, а Његош само два брата.

Видјели смо, да је четрнаестогодишњи Јоко био са својим вршњаком Стеваном Станковим Петровићем на челу малог одреда Катуњана, који су појурили у помоћ Граховљанима. Ја сам мишљења, да су младоме и храброме Јоку могли дати Црногорци надимак **Пимо** под утицајем Његошевог **Горског вијенца**, јер се у **Горском вијенцу** помињу неколика пута, уз пет Мартиновића и Вука Бориловића, три тјелохранитеља владике Данила, ⁶⁶⁾ а о њима се налазе и ови стихови:

»Сколови пет Мартиновићах, два Новака с барјактаром Пимом
које једна прса задојише, и витеже Бориловић Вуче
а одњиха једна колџевка, који први удристе на Турне,
ко умрије вама сплести вјенце?»

О најстаријем сину Тома Маркова, Перу, који је био Његошев замјеник у његовом отсуству и претсједник Сената, има нешто узгредних података у нашој научној литератури, па то нећу понављати. Потребно је ипак навести један суд о њему из 1837 године, који потиче од аустриског капетана Орешковића, Перовог одличног познаваоца. Оре-

⁶⁴⁾ М. Медаковић: Владика Данил, 22.

⁶⁵⁾ Вук Караџић: Српске народне пјесме, књ. IV, Београд 1932, стр. XXVIII и 394—395.

⁶⁶⁾ **Горски вијенац**, иза стихова 2582 и 2621 и стихови 2639—2645.

шковић изрично каже, да Перо »посјеђује веома много природне разборитости (оштроумности)«, ма да наглашава и то, да је »без икаквог финијег образовања.«⁶⁷⁾

Одмах ћу прећи на посљедња два-три мјесеца Перовог живота. То је вријеме у коме се Перо Томов налазио у Котору, јер је због једне завјере морао побјећи са Цетиња ноћу између 17 и 18 новембра 1853 године. Перо је до тада био претсједник Сената, а с њим су побјегли сердар Мило Мартиновић, сенатор Стеван Перовић Цуца и још неколико Црногораца. По излагању књаза Данила, завјереници су хтјели да Пера Томова »за књаза прогласе«. Народни главари су донијели 24 новембра пресуду, да Перо Петровић, Мило Мартиновић и Стеван Перовић »као главни бунтовници и јавни издајници свога Господара и Отчества буду данас за вазда прогнани из Црне Горе, без да се икада више могу повратити«, док је свима другим лицима, као и одбјеглим члановима породица главних криваца, дозвољено да се могу слободно повратити у Црну Гору. Но овима је остављен рок »до Васиљева-дневи«, то јест до 1 јануара 1854 године, а ако се до тога рока не поврате, онда се и њима забрањује повратак уопште. Копија народне пресуде послата је завјереницима преко которског окружног капетана, а сигурно је од Пера, као претсједника Сената, тражен и извјештај о државном новцу, јер он 6 децембра пише књазу Данилу, да је књажевом ађутанту Бјеладиновићу предао рачуне од 50.000 фиорина.⁶⁸⁾ Све ове податке навео је Душан Вуксан по документима Цетињског архива, па каже и то, како је которски поглавар извјестио 15 децембра књаза Данила, да је Перу Томову и Стевану Перовићу Цуци издао »књигу од проласка за Тријесће и Беч« и да су они »јуче ујутро отпутовали.«⁶⁹⁾ Но, изгледа да се Перо Томов убрзо повратио у Котор, јер је уопште био отпутовао, јер 2/14 јануара 1854 године пише књаз Данило Перу ово писмо: »Будући Вас испросио код мене у милост Г. Росијски Полковник Ковалевски, дозвољава се вам да можете слободно и без икакве опасности живота повратити се у своје Отчество и расположити о вашем имјенију у Црној Гори налазећег се, с тим условијем, да на Цетињу више никада

⁶⁷⁾ Прото Љубо Влачић: Петровић Петар II Његош. Београд 1937. стр. 36; упор. и стр. 26.

⁶⁸⁾ О тој суми се говори у Његошесвом тестаменту (Д. Вуксан: Споменаца Петра II. . ., Цетиње 1926, стр. 169).

⁶⁹⁾ Записи IX, 72—75.

пребивати не можете, а друго ће оћете.«⁷⁰⁾ Ово је писмо послао књаз Данило Перу Томову **незапечаћено** преко которског окружног капетана, с молбом да му га преда и да га истовремено увјери о слободном повратку, што се види из очуване копије спроводног књажевог писма, писаног такође 2/14 јануара.⁷¹⁾ 15 јануара по новом извијестио је которски капетан Дојми књаза Данила, да је синоћ лично предао писмо Перу Петровићу, које му је послао књаз преко њега, па наставља: »Господин Петровић има кои дан да се находи слаба живота у постели од више различније болести, због коије не находи се сада у стање за моћ ползовати се од милости Ваше Свјетлости. Али теке оздрави и нађе се у снагу намјерава вратити се у Црну Гору и тако чинит познати Вашој Свјетлости, да има цијело увјереније за сокрањеније његова живота и својеримућа«. Своје писмо которски капетан Дојми завршава овим ријечима: »Ползујем се од ове згоде за објавити Вашој Свјетлости, да у сриједу чекају Ве с обједом, чујући да ови пут ћете не почастити за веома кратко вријеме«.⁷²⁾ Сриједа у коју је которски капетан позвао књаза Данила на ручак била је 6/18 јануара, а књаз је из Котора продужио за Трст. Убрзо иза књажевог одласка умро је у Котору Перо Томов.

То је било 16 јануара (по старом календару) 1854 године, у 2 сата послје поноћи. Вук Поповић је сјутрадан детаљно описао Перову смрт и погреб и у писму Вуку Караџићу похвално се изражава о Перу, јер пише: »Стојећи и болујући овдје поднио се човјечки: није ружно говорио против никога...« У мртвачком сандуку био је обучен у најљепшем одјелу, са оружјем и орденима, а на заклопу сандука били су му кашпак и сабља. Нарицале су за њим жена, сестре и кћери, а из Котора га је испратило много народа, па и руски пуковник Коваљевски и аустриски потпуковник Ђорђе Стратимировић. На такозваном »Црногорском пазару« у Котору узели су га Црногорци и црногорски свештеници и однијели на Његуше, гдје је сахрањен 17 јануара у подне.⁷³⁾ По обавјештењу које сам добио од његушког свештеника Ивановића, у једном гробу сахрањено је временом неколико Петровића, те је, поред осталих, на томе гробу и

⁷⁰⁾ Цетињски архив (прилог уз писмо од 15 јануара по новом 1854); уш. и **Записи XVI**, 196.

⁷¹⁾ Цетињски архив.

⁷²⁾ Цетињски архив; уш. и **Записи XVI**, 196.

⁷³⁾ Вукова преписка VII, 211—213.

Перов натпис, али нема ни године рођења ни године смрти, већ само: »Перо Томов«.

Књаз Данило се задржао неко вријеме у Трсту. Ту је био и 2 фебруара по новом календару, јер му тога дана далматински гувернер Мамула шаље из Задра подуже писмо, којим га моли да помилује сердара Мила Мартиновића и младога Стевана Перовића, који су пошли парабродом из Задра за Трст, да о томе и лично моле књаза Данила. »Послије смрти Господина Пера Петровића, која се догодила 28 јануара т. г. у Котору, пошто се повратила и његова породица на Његуше, нема више на аустријској територији ни једног избјеглице сем речена два Црногорца« — наставља Мамула, па затим нарочито моли бар за помиловање старог и храброга сердара Мартиновића, »тим прије што је смрт старог Пера одузела свакоме у Црној Гори сваки разлог да се сматра његовим присталицом, те је нестало сваке сјенке сумње у томе правцу«. ⁷⁴⁾

Нијесам могао утврдити дан повратка књаза Данила на Цетиње, али он је 16/28 фебруара под број 69 послао которском поглавару Дојмиу ово писмо:

»Кад се је престајавио у Котору покојни Перо Томов Петровић у време мога отсуствија учинио је своје последње Завјештаније и расположио у истом за многе важне послове и, како што ми је доказано, тамошња је власт речено Завјештаније к себи задржала.

Вративши се прошлиј дана из Тријеста у своје Отечество мислио сам без икакве сумње да ћу ово Завјештаније покојног мог стрица овђен на Цетињу наћи, као што би по моме мњенију право и било; но не (на)шавши га за особено неко удивљеније било ми је без да се досјетити могу о чудноватости овој, зато сам принуђен обратити се к Вашему Високоблагородију с молбом, да ми га што скорије пошљете...« ⁷⁵⁾

Тек 6 марта по новом (22 фебруара по старом кал.) поглавар Дојми удовољио је тражењу књаза Данила, али не потпуно, јер му није послао оригинални тестаменат Пера Томова, већ само »један извод сличан с матицом од последног Завјештанија пок. Господина Пера Томова Петровића«, — како Дојми пише у спроводном акту ⁷⁶⁾ Карактеристично

⁷⁴⁾ Цетињски архив (текст ми је са италијанског љубазно превео д-р Драго М. Петровић).

⁷⁵⁾ Цетињски архив.

⁷⁶⁾ Цетињски архив.

је, да је и овај препис тестамена примљен шест дана касније но што је датиран спроводни акт которског поглавара, јер на полеђини поглаваровог акта стоји забиљешка књажевог секретара: »(Пр)имјено на 28 фебр. 854«, то јест 12 марта по новом календару. Нијесам могао утврдити, је ли књаз Данило био задовољан само овјереним преписом тестамена, али вјерујем да оригинал није долазио на Цетиње, јер сам у бившем Личном архиву краља Николе нашао само овјерени препис Перовога тестамена, који се и данас чува уз акт которског поглавара од 6 марта 1854 године. Пошто ни овај тестаменат сигурно није до данас нигдје публикован, то ћу и његов текст дословно објавити. Да би био текст тестамена јаснији, ја сам исти транскрибовао, а исправио сам очигледне ситније грешке которског писара, који није био вјешт писању ћирилицом.

»Во имја Отца и Сина и Свјатаго Духа, Амин.

Ја Перо Томов Петровић Његош, видећи себе у болесно стање, но у здравоме разуму, позвах доље по(т)писане Г. Марка Стефановића, Лазара Бербера и Јока Букилицу, да би били свједоци сљедујућег мојег добровољног посљедњег завјешчанија.

Перво. Препоручујем моју душу Богу и пречистој Матери Богородици.

Друго. Моју жену и ћецу препоручујем и(х) Господару Књазу Данилу.

Треће. Наређујем да моја жена и моје троје ћеце остану на Његуше код мојега отца и мајке, да ту живе као на своја добра, и остављам мојој браћи Петровићима на Божи аманет моју фамилију.

Четверто. Именујем Вице Пресидента Мирка Станкова и Машана Савова Петровиће као Прокурадуре над мојом ћецом и женом, којима на тешки Божи аманет остављам моје имуће и моју сиротињу, да њом управљају као својом кућом и истијема препоручујем на тешки Божи аманет да буде у свему точно извршено ово моје посљедње завјешчаније.

Остављам за моју душу:

У Манастир Светога Василије под Острог талијера стотину	— — — — —	100
У Манастир на Ждребаник педесет	— — — —	50
У Манастир у Морачу педесет	— — — —	50
Цркви Светој Госпођи на Цетиње остављам моју кућу у којој стои пол Лазо.		

Цркви Светој Госпођи на Његуше талијера сто- тину — — — — — — — — — —	100
Светоме Јовану у Баице талијера педесет — —	50
Светоме Николи у Котору талијера стотину —	100

С тијем условијем, да се свијема вишереченијема Церк-
вама половина назначене суме даде, а друга половина да се
да за летурђије свјашченицима истијех Церквах.

Располажем за моје пет ђевојака, три удате и двије
неудате: оној те је удата за Јовићевићем поклањам оне новце
те ми је дужан њезин домаћин; оној за Бурашковићем по-
клањам оне новце те ми је дужан њезин домаћин како либро
значи; оној за Мартиновићем у Баице остављам шест стотина
талијера да јој да ње(и) домаћин од онијех те ми је дужан,
како либро гласи. Двијема малијема шћерима остављам сва-
кој по осам стотина талијера. Моијема сестрама свакој по
педесет талијера. Гордани, мојој првој жени, остављам сто-
тину цекина да јој се подмире како сам био њој обрекао.

Остало све моје имјеније, новце, оружје и проче остав-
љам мојему сину Раду, ако жив буде, ако ли би он умро,
да се тада дадне мојој жени Госпави од мога имућа хиљаду
цекина, а остало моје имјеније да се подијели међу моијема
шћерима, женом и сестрама.

Остављам оцу и мајци све у руке да управљају као са
св(о)јом муком, ако ли би преживјели мојета сина да имају
и они тада узети по пет стотина талијера.

Ови ће се новци сви наћи у либро написати по људма
на вересиу, од коијех ће се дати свакоме коме сам што заби-
љежио.

Дужан сам Лаиновићу у Скадар талијера сто и шестде-
сет и четири. Литографу Јовановићу у Бечу за ритрате те
ми је учинио колико по души рече. Г. Голчевићу у Тријест
фиорина седам стотина. Г. Стефу Бјеладиновићу један конат
колико буде. Кућа те је у Брда половина је моја, а поло-
вина Попа Ђока. Кућа на врх поља половина је моја, а по-
ловина Вукосавова. На Цетиње моје су двије куће, кућа веља
и коњушња моја. Они новци (те) су у Пера Сердарева, како
гласи (либро), и у Сер(д)ара, да им се пуште да их пла-
ћ(а)ју на рокове, сваке године по сто и педесет талијера
без икакве добити.

Прочитано и одобрено, и немогући писати од слабости
чини керст пред свједоцима.

Котор 12. Јануарија 1854.

Керст + Пера Томова Петровића Његош

Лазар Бербер свједок. — Мирко Стефановић свједок.
— Јоко Бужилица свједок.«⁷⁷⁾

Иза српског текста забиљежено је на италијанском језику, да је 28 јануара (1854) српски текст тестамена пре-
веден на италијански језик ради службене употребе, а превод
је извршио тумач Димитрије Огњеновић. Да је препис те-
стамена вјеран оригиналу потврдио је државним печатом и
својеручним потписом директор Ђорђе Боксић. Подвучене
ријечи у тестаменту писар је био испустио, па су накнадно
додате поред текста.

Нијесам могао доћи до података, које је слике («ри-
трате») израдио за рачун Пера Томова литограф Јовановић,
но они који могу доћи до радова Анастаса Јовановића могли
би на ово питање одговорити.

Син Перов, Раде, сигурно је био болестан када је Пери-
диктирао свој тестаменат, јер иначе не би Перо у тестаменту
казао: »Остало све моје имјение, новце, оружје и проче
остављам мојему сину Раду, ако жив буде, ако ли би он
умро...« Раде је био само »за лијек жив« 30 јануара, а
није надживио свога оца ни два и по мјесеца, јер Вук Поповић
пише 28 марта (по старом кал.) из Котора Вуку Кара-
џићу, да је »ономадне... умро онај мали син покојног
Пера«.⁷⁸⁾ Перова прва жена Гордана (Горде) Врбица била
је жива и приликом сачињавања тестамена, јер када се други
пут оженио од Ђурашковића 1844 године послао је прву
жену у род са двије дјевојке »и сто цекина дара... за узрок
што му није могла више мушку дјецу рађати, па да не би
рођаци врховно владање наслиједили«.⁷⁹⁾ Поп Ђока, који
је имао у Брдима половину куће Перове, мислим да је
Мијушковић, а Перо сердарев је сигурно Поповић (Петро-
вић) са Његуша. По једном приватном обавјештењу, Вуко-
сав, који је имао половину Перове куће на врх његушкога
поља, могао је бити неки Вукосав, који је имао надимак
Кобила, а коме неки познаници са Његуша нијесу знали

⁷⁷⁾ Цетињски архив. — Текст који је штампан црним слагом био је которски писар испустио, па га је накнадно уметнуо са стране; овај податак такође је овјерен потписом директора Боксића и печатом.

⁷⁸⁾ Вукова преписка VII, 215 и 227. — Приликом Перове смрти син му Раде имао је свега 7 мјесеци (*Ibidem*, 212). У Вуксановој Генеалогској табliciци нема овога сина Пера Томова.

⁷⁹⁾ *Ibidem*, 26. — По Вуксановим подацима у Генеалогској табliciци, трећа Перова жена била је Госпава Булајић.

презиме. Ја сам у документима Архива на Цетињу за тога Вукосава нашао два податка: 28 октобра 1824 жали се которски поглавар црногорском митрополиту Петру I, што се још није пријавио которском суду Вукосав Кобила, из Дугога Дола (Његуши), а митрополит му одговара, да се Вукосав прозива **Воиновић** и да неће доћи на суд због тога, што је у позиву назван Вукосав **Кобила**.

У Архиву на Цетињу нашао сам још два документа о Перу Томовом. Први је од 14/26 априла 1854 године. То је копија писма, које је књаз Данило послао которском поглавару Дојмиу и уз исто му повратио аустријски орден Гвоздене круне другог степена, којим је Перо био одликован последице познатих борби са Омер-пашом. Књаз Данило у писму каже:

»Мој стриц покојни Перо Томов Петровић, бивши Президент Сената Црногорскога, био је прошле године милостивјејше обдарен с Аустријским почестним знаком Гвоздене круне II-го степена.

Будући се вишешепомнути Петровић ту скоро преселио с ове к вјечној животи, и будући да се по уставу узаконеному сви ови знакови по смрти обдареника повратити имају, зато за дужност моју почитујем повратити га Вашему Високоблагородију с молбом, да бисте изволили упутити га на своје опредјељено му мјесто.«

Поглавар Дојми послао је враћени орден својим претстављенима и 29 маја (по новом кал.) извјестио је књаза Данила, да је повраћени орден Пера Томова предао коме треба и шаље му у прилогу потврду »од Благоспремнијеља Ц. К. Ордена Аустријског Круне Гвоздене за увјереније од учињеног повраћења од креста II-ре класе више пофаљеног ордена, с којим је био награђен покојни бивши Президенте тог Сената Црногорског Господин Перо Томов Петровић, да Ваша Свјетлост се удостои чини имати је у руке наследниках више реченог покојника«. Приложена оригинална потврда о пријему ордена датирана је у Бечу 12 маја 1854 године, а текст је на њемачком језику. Потврда о пријему ордена и спроводно писмо которског поглавара примила је канцеларија књаза Данила 21 маја по старом календару.⁸⁰⁾

⁸⁰⁾ Цетињски архив

До сада нијесам могао ништа више наћи на Цетињу о Његошевим родитељима и о Његошевој браћи. Но ја вјерујем, да се и о тим питањима може наћи нешто података у которском, задарском и бечком архиву, гдје су дјелимично остајали сви важнији извјештаји аустриских власти о приликама у Црној Гори. То доказују и до сада објављене студије на основи грађе из поменутих архива, те се надати, да ће наши научни радници почети што прије систематски искоришћавати те драгоцјене архиве, као и да ће се што прије повратити десетак великих сандука од Италијана однесеног которског архива, како би се и у Котору могла вршити научна истраживања.

Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ